

રણનું સરોવર બને ?

આઝાદી અગાઉ સૌરાષ્ટ્રના પેરિસ તરીકે પામેલું મોરબી આજે ગુજરાતના ઘડિયાળ અને સિરામીક ઉદ્યોગનું મહત્વનું મથક છે. મોરબીને ઔદ્યોગિક શહેર તરીકે વિકસાવવામાં અનેક વ્યક્તિઓનું પ્રદાન છે. સામાન્ય શિક્ષકની કારકિર્દીથી શરુ કરીને ઔદ્યોગિક સામ્રાજ્યના સ્થાપક શ્રી ઓદવજીભાઈ પટેલનું નામ આદરથી લેવાય છે. શ્રી ઓદવજીભાઈએ ઇંધાકીય કામગીરી ઉપરાંત શિક્ષણ, સમાજસુધારણા અને વિકાસના કામોમાં જે પ્રદાન કર્યું છે તેનો ઇતિહાસ તાજો છે. એક વ્યક્તિની દુરંદર્શી, પરિશ્રમ, નિષ્ઠા, સંવેદના અને સમર્પણ હોય તો તેના કેટલાં સુંદર અને લાભદાયી પરિણામો આવે તેનું ઉદાહરણ આપવું હોય તો શ્રી ઓદવજીભાઈનું જીવન અને કાર્યનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. ગુજરાતીઓના વારસામાં સાહસિકતા લખી છે. શૂન્યમાંથી સર્જન કરી નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરનારા મહાનુભાવોની દાસ્તાનોથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભરપૂર છે. આ સૌ પુરુષાર્થીઓના કારણે આજે આપણે વિકાસ કરી રહ્યા છીએ. ગુજરાતીની કહેવત છે કે, 'મોરના ઈંડા ચીતરવા ન પડે' તે ન્યાયે સ્વ. ઓદવજીભાઈના પુત્ર શ્રી જયસુખભાઈ પણ ઉદ્યોગક્ષેત્રે અનેરી સફળતાને વરેલા છે. ઘડિયાળ ઉપરાંત વિજળીના સાધનો અને અનેક નવતર વસ્તુઓને ગુણવત્તાયુક્ત છતાં વાજબી ભાવે ગ્રાહકો સુધી પહોંચાડવામાં તેમણે વિક્રમજનક કામગીરી કરી છે. ગુજરાતના વિકાસમાં પાણીની તંગી અને પરંપરાગત ઊર્જાના સાધનોનો અભાવ ખુબ લાંબા સમયથી આપણા પૂર્વજોએ અનુભવ્યો છે. જળસંકટના નિવારણ માટે ૧૯૯૮ થી ૨૦૧૮ ના ૨૦ વર્ષમાં ગુજરાતમાં લોકભાગીદારી સાથે જે કામો થયાં છે તે અજોડ છે. ગામડે ગામડે ચેકડેમો, ખેતરે ખેતરે ખેતતલાવડી, વોટરશેડનો વિકાસ અને ગુજરાતની જીવાદોરી સમાન નર્મદા યોજનાએ આપણને આશા અને વિશ્વાસ આપ્યા હતા કે પાણીની તંગી એ ભૂતકાળની ઘટના બની રહેશે. જળસંચયના પ્રયત્નોના પ્રતાપે ૨૦૦૦ થી ૨૦૧૦ સુધીમાં ગુજરાતના કૃષિ વિકાસનો દર ખૂબ સારો રહ્યો. આપણને એમ લાગતું હતું કે હવે કૃષિ, ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રના સંયુક્ત અને સંતુલિત વિકાસના કારણે ગુજરાતનું વિકાસ મોડેલ રંગ લાવશે.

ક્રમનસીબે ચાલુ વર્ષે પાણીની તીવ્ર તંગી નજર સામે છે ત્યારે આપણે જળ અંગે સદાય જાગૃત રહેવું જરૂરી છે. નર્મદા યોજના પૂર્ણ થયા બાદ કેમ અચાનક આપણે આ પરિસ્થિતિમાં મૂકાયા ? આ પ્રશ્ને ચાલતા વિવાદની છલાવટ કરવાનો આ લેખનો હેતુ નથી. નર્મદા યોજના બાદ 'સુજલામ્ સુફલામ્', 'સોની' યોજના અમલમાં મૂકાય છે. આ બંને યોજનાઓ અંગે ટેકનિકલ જ્ઞાન ધરાવતા તજજ્ઞો વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ રહ્યા છે. નર્મદા પ્લાનિંગ, ગુપની વર્ષોની જહેમત બાદ જે આયોજન છે તેમાંથી અલગ ફંટાયને નર્મદાના પાણીનો ઉપયોગ કરવા જતાં અત્યારે તો બાવાના બેઉ બગડ્યા જેવો ઘાટ થયો છે. દુર્ભાગ્યે જે ઈજનેરોએ નર્મદા પ્લાનિંગ ગુપની ભલામણો નજરઅંદાજ કરાવી જે જંગી ખર્ચ કરી વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા કરી છે તેની નિષ્ફળતા આપણી નજર સામે છે. જળ વ્યવસ્થાપન અંગે આજના સંદર્ભમાં ખાસ કરીને વઘેલા શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકરણ તેમજ વસ્તી વિસ્ફોટના સંદર્ભમાં સમગ્ર સ્થિતિનું સર્વાંગી પુનઃમૂલ્યાંકન જરૂરી છે. કલ્પસર એ નર્મદા યોજના જેમ એક વિશાળ સ્વપ્ન છે. આ પ્રોજેક્ટમાં ડેનમાર્કની જેમ નીચી જમીનોમાં ફરી વળતા દરિયાના પાણીને અટકાવી, નદીના મીઠા પાણીનું સરોવર ભાલપ્રદેશમાં બનાવવાની વાત છે. ડેનમાર્ક સરોવરના બદલે કેનાલો દ્વારા મીઠા અને ખારા પાણીના પ્રવાહોને છુટા પાડ્યા છે. કેનાલો દ્વારા પરિવહનની વ્યવસ્થા ગોઠવી છે. આસ્ટર ડેમ આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. કલ્પસર યોજનામાં વિવિધ અભ્યાસો દરમિયાન

અનેક અડચણો ધ્યાને આવી છે ત્યારે કેનાલોથી નદીના પાણીનો સંગ્રહ અને દરિયાકાંઠે તેના રેગ્યુલેટરી ગેટ દ્વારા મીઠા પાણીનો સંગ્રહ અને ખારા પાણીને દૂર રાખવા સાથે વિશાળ પાળે જમીન નવસાધ્ય થઈ શકે તેમ છે. આશા રાખીએ કે ઈજનેરી કૌશલ્ય ધરાવતા તજજ્ઞો આ અંગે વિચારણા કરે. કલ્પનામાં જે મુશ્કેલીઓ છે તેનું નિવારણ થાય કે અન્ય પદ્ધતિએ જળસંગ્રહ કરી સાથે સાથે ડૂબમાં જતી જમીન પણ વાપરી શકાય તેવી શક્યતાઓ ચકાસવામાં આવે તો તે લાભદાયી નિવડશે.

હવે વાત કરીએ શ્રી જયસુખભાઈના અભ્યાસપૂર્ણ સૂચનની. કચ્છનું નાનું રણ વિશાળ વિસ્તારમાં ફેલાયેલું છે. હાલ તેની પરિસ્થિતિ ચોમાસામાં મીઠા અને ખારા પાણીથી છલોછલ ભરેલું હોય છે. ત્યારબાદ સાવ સૂકુંભઠ્ઠ. મીઠાના ઉત્પાદન માટે તેનો ઉપયોગ અને ઘૂડખરનું અભ્યારણ્ય. આ કચ્છનું રણ ગુજરાતના ૩૩ માંથી ૯ જિલ્લાને સ્પર્શે છે. આ રણમાં ખારા પાણીની આવક મુખ્યત્વે માળીયામિયાણાંથી આગળ આવેલ સૂરજબારીની ખાડી એ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચેની એક વિભાજનની ભૌગોલિક રેખા છે. કચ્છના નાના રણમાં સૌરાષ્ટ્ર, મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાતની નદીઓ પાણી ઠાલવી લુપ્ત થઈ જાય છે.

શ્રી જયસુખભાઈએ વિશદ, વિશાળ અને વાસ્તવિક અભ્યાસથી એ પ્રસ્થાપિત કર્યું છે કે જો સૂરજબારીનો ૧૯૦૦ માં બનેલો પૂલ જે હવે વપરાશમાં નથી તેમાં જરૂરી ફેરફારો કરી તેને બંધનું સ્વરુપ આપવામાં આવે તો દરિયાની ભરતીથી ખારા પાણીથી ભરાતા રણની સૂરત બદલાય જાય. ખારા પાણીની આવક બંધ અને ચોમાસામાં નદીઓના મીઠા પાણીના રોકાવાથી જે સરોવર બને તે 'રણ સરોવર'. શ્રી જયસુખભાઈએ તમામ ઋતુઓમાં બોટ અને વાહનથી વિસ્તૃત પ્રવાસો કરી, તજજ્ઞોના માર્ગદર્શન સાથે જે અહેવાલ તૈયાર કર્યો છે તે પુસ્તિકારૂપે પ્રકાશિત થયો છે. સૌ કોઈ આગેવાનોએ આ ખ્યાલને આવકાર્યો છે. ગુજરાત આજે જ્યારે ફરી ઘેરા જળસંકટનો સામનો કરી રહ્યું છે ત્યારે આ રણ સરોવરનું નિર્માણ એક અસરકારક ઉકેલ બની શકે તેમ છે. જરૂર છે સવિશેષ વિગતવાર અભ્યાસ અને ચોકકસ આયોજનની, દૂરંદેશીભર્યા ડહાપણની, રાજકીય ઈચ્છાશક્તિની અને ઝડપી અમલની. રણ સરોવરની યોજના ઓછા ખર્ચે મહત્તમ પાણી સંગ્રહી શકાય તેવી છે. આ યોજના અમલમાં આવે તો જે પ્રશ્નો અને મુશ્કેલીઓ થાય તે થનાર લાભો સામે સાવ અલ્પ છે. પાણી દ્વારા જે પર્યાવરણીય ફેરફાર થવાના છે તે ગુજરાતના નવ જિલ્લાઓની ખેતીને નવજીવન આપશે. રાજ્યને ઝડપથી વિકસિત કરી એક દસકામાં જ કરોડો લોકો માટે સોનાનો સૂરજ ઉગશે. કેમ ?

જળસંગ્રહની ક્ષમતા મિલીયન ક્યુબિક મીટરમાં ગણવાની પ્રથા છે. ગુજરાતના સૌથી મોટા નર્મદા ડેમની સંગ્રહશક્તિ ૯૪૬૦ મિલીયન ક્યુબિક મીટર છે. તે ઉપરાંત તેમાં મધ્યપ્રદેશના પાંચ મોટા ડેમ ઉપરવાસમાં છે તેમાંથી ક્રમશઃ પાણી વીજ ઉત્પાદન સાથે છોડવામાં આવતા નર્મદા પરના સરદાર સરોવરમાં લગભગ ૧૦ મિલીયન એકર ફીટ પાણી ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. આ ઉપરાંત ચોમાસામાં વહેતા પાણી દ્વારા અંડર ગ્રાઉન્ડ પાવર સ્ટેશનમાં ૧૨૦૦ મેગાવોટની ક્ષમતાવાળા (૨૦૦ મેગાવોટના ૬ એકમ) મશીનો ચલાવી વિજળી મેળવવામાં આવે છે. જળવિવાદ ટ્રીબ્યુનલના ચુકાદા પ્રમાણે ૫૦ મેગાવોટના ૫ એકમો કુલ ૨૫૦ મેગાવોટ કેપેસિટીવાળા કેનાલ હેડપાવર સ્ટેશન મારફત ગુજરાત ૯૦ લાખ એકર ફીટ પાણી લઈ શકે છે. કમનસીબે વિવિધ કારણોસર ગુજરાત ૬૦ લાખ એકર ફીટ પાણી જ ખેંચી શક્યું છે જેનો નોંધપાત્ર ભાગ અન્ય નદીઓમાં વહાવવામાં આવે છે. નર્મદા ગુજરાતની જીવાદોરી છે, પરંતુ તે જીવાદોરીનો પૂરતી ક્ષમતા સાથે ઉપયોગ થતો નથી તે એક વાસ્તવિકતા તો છે કરુણતા પણ છે.

શ્રી જયસુખભાઈ પટેલનો વિસ્તૃત અભ્યાસ જણાવે છે કે કચ્છના નાના રણમાં મીઠું પાણી સંગ્રહ કરવામાં આવે તો તે જથ્થો ૯ લાખ કરોડ લીટરનો થાય છે. નર્મદાના જળની આંતરરાજ્ય વહેંચણી દરમિયાન ગુજરાતે જે જથ્થો માંગ્યો હતો તેમાં કચ્છના રણને નવસાહ્ય કરવા માટે ૮૦ લાખ એકર ફીટ જેટલું વધારાનું પાણી માંગ્યું હતું જે ટ્રીબ્યુનલે ન ફાળવ્યું કારણ કે કુલ ૨૦૦ લાખ એકર ફીટમાંથી મધ્યપ્રદેશને ૧૮૦ લાખ એકર ફીટ અને ગુજરાતને ૯૦ લાખ એકર ફીટની ફાળવણી થાય છે. રાજસ્થાનને ૫ લાખ એકર ફીટ તો મધ્યપ્રદેશને ૨.૫ લાખ એકર ફીટની ફાળવણી છે.

કચ્છનું નાનું રણ ૧૨ લાખ એકરમાં ફેલાયેલું છે. મીઠાના ઉત્પાદનની એકમાત્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિ ખૂબ પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં ચાલે છે. ઘૂડખર (જંગલી ગધેડા)નું અભ્યારણ્ય છે. શ્રી જયસુખભાઈ પટેલના અંદાજ મુજબ મીઠાનો ઉદ્યોગ સબ સોઈલ વોટર - ભૂગર્ભજળ ખેંચીને ચાલે છે. ગુજરાતના ૧૬૦૦ કિ.મી. ના દરિયાકાંઠે અનેક જગ્યાએ મીઠા ઉદ્યોગના વિકાસની શક્યતા છે. અમદાવાદથી ૧૩૦ કિ.મી. અને ભૂજથી ૧૫૬ કિ.મી. અને સુરેન્દ્રનગરથી ૫૦ કિ.મી. ના અંતરે આવેલ કચ્છનું નાનું રણ બંજર વિસ્તાર છે. છેલ્લા થોડા વર્ષોમાં ત્યાંના નાના-મોટા ટાપુઓમાં ગાંડા બાવળ ઉગ્યા છે. ચોમાસામાં ઘૂડખરો આ ટાપુઓ પર નિવાસ કરે છે. ઉનાળામાં ખોરાકની શોધમાં ઝાંઝવાના જળ પાછળ દોડતા હરણ જેમ આમ તેમ ભટકે છે.

શ્રી જયસુખભાઈ પટેલની દલીલ છે કે જો સુરજબારીના જૂના બીજના ખાંચાઓ ભરીને ડેમ તૈયાર કરવામાં આવે તો દરિયાના પાણીનો પ્રવેશ રણમાં ન થઈ શકે. ચોમાસામાં તેમાં પાણી ઠાલવી લુપ્ત થતી નદીઓની સંખ્યા ૧૧૦ જેટલી છે. તેના મીઠા પાણીનો સંગ્રહ થતાં જે સરોવર બને તે ક્રમશઃ વધારે મીઠા પાણીનું બનશે. ખારાંશ અને રણ આગળ વધતા અટકશે. ૯ જિલ્લાના લોકોને ખેતી અને પીવા માટે પાણીની ઉપલબ્ધિ સાવ નજીકથી થશે. લગભગ ૧.૫ કરોડ લોકો ગુજરાતની વસ્તીના ૨૫ ટકા જેટલા લોકો લાભાન્વિત થશે. 'રણ સરોવર' અંગે શ્રી જયસુખભાઈએ તૈયાર કરેલી પુસ્તિકા ગુજરાતના દરેક પ્રબુદ્ધ નાગરિકે વાંચવા જેવી છે. જેમને ભવિષ્યમાં (અને આ વર્ષે ખાસ) પાણીની ચિંતા છે તેમણે આ પ્રોજેક્ટ અંગે લોકમત કેળવવો જરૂરી છે. નર્મદા યોજના માટે જે દીર્ઘ સંઘર્ષ કરવો પડ્યો, કોર્ટોમાં કેસો લડવા પડ્યા, આંતરરાજ્ય વિવાદો થયા, નર્મદા બચાવ આંદોલન અને પર્યાવરણવાદીઓએ જે મુસીબતો સર્જી અને ગંજાવર ખર્ચ કરવો પડ્યો તેની સરખામણીમાં કોઈપણ રીતે ગણતરી કરીએ તો આ પ્રોજેક્ટ શ્રેષ્ઠ છે. પાણીની સમસ્યાના લાંબાગાળાના અસરકારક ઉપાય તરીકે આ પ્રોજેક્ટ સૌ સમજી વિચારીને જેટલા વહેલા કાર્યાન્વિત થઈએ તે રાજ્યની જનતા માટે શ્રેયકારક છે.

સદ્નસીબે શ્રી જયસુખભાઈને ભારતના વડાપ્રધાનશ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી અને ગુજરાતના મુખ્યમંત્રીશ્રી વિજયભાઈ રૂપાણી સમક્ષ આ પ્રોજેક્ટની રજૂઆત કરવાની તક મળી છે. આપણે આશા રાખીએ કે ચાલુ વર્ષની ગાંભીર સ્થિતિ ધ્યાને રાખી કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર આ પ્રોજેક્ટને સંયુક્ત રીતે હાથ ધરવા આગળ વધશે. શ્રી જયસુખભાઈએ આ પ્રોજેક્ટના સંભવિત પ્રશ્નો અને ફાયદાઓની વિસ્તૃત છણાવટ કરી છે. મારા નર્મદા યોજનાના અને વહીવટના દીર્ઘ અનુભવના આધારે હું નિઃશંક રીતે કહી શકું કે આ પ્રોજેક્ટ શક્ય છે, ઉપયોગી છે અને ઓછા ખર્ચે મોટો ફાયદો કરાવી આપે તેમ છે તેના અમલમાં પણ ઝડપ આવી શકે તેમ છે.

શ્રી જયસુખભાઈએ ફાયદાઓ દર્શાવ્યા છે તેવા જ લાભો સાથે ગુજરાત સરકારે નર્મદા જળટ્રીબ્યુનલ સમક્ષ ૪૦ વર્ષ પહેલાં જે રજૂઆત કરી હતી તેને સાકાર કરતો જયસુખભાઈનો અભ્યાસ એ હકીકત સ્થાપિત કરે છે કે ગુજરાતની ભાવિ જળ જરૂરિયાત સંતોષવા માટે આ સૌથી ઝડપી, કરકસરચુકત અને અનુકૂળ ઉકેલ

Pravin K. Laheri

IAS (Retd.)

Former Chief Secretary

Govt. of Gujarat

છે. આપણને જરૂર છે જળજાગૃતિની, રાજકીય ઈચ્છાશક્તિની, સમર્પિત તાંત્રિક કૌશલ્ય ધરાવતા તજજ્ઞોના સહકારની. શ્રી જયસુખભાઈએ વર્ણવેલા ૧૭ ફાયદાઓને સંક્ષિપ્તમાં દર્શાવવા હોય તો આ પ્રોજેક્ટ સર્વાંગી અને સર્વગ્રાહી વિકાસનું ઉત્તમ ઉદાહરણ બની શકે તેમ છે.

૧૯૯૮માં ગુજરાતના તત્કાલિન મુખ્યમંત્રીશ્રી કેશુભાઈ પટેલે સરદાર જળસંચય યોજના ૮૦ ટકા સહાય સાથે શરૂ કરેલી ત્યારે તેની ટીકા પણ થઈ હતી. આમ છતાં ૧૯૯૮ થી ૨૦૦૫ સુધીમાં ગુજરાતમાં ચેકડેમ, તળાવો ઊંડા કરવા, ખેત-તલાવડીઓ, વોટરશોડ ડેવલપમેન્ટ અને કોડીનાર જેવા તાલુકામાં નદીઓના જોડાણ અને જળસંગ્રહના જે કામો થયાં છે અને તેનાથી જે લાભો થયા છે તે આપણી નજર સામે છે. નાના નાના ચેકડેમો નજીક નજીક બાંધવા સામે ઘણાંએ શંકાઓ વ્યક્ત કરી હતી પણ સંશયાત્માઓ જળસંચય યોજનાની સફળતાથી ભોંડાં પડ્યા હતા તેમ આ સારા વિચારનો કોઈ વિરોધ કરે તો તેને સહેલાઈથી સમજાવી શકાય તેવા આંકડાઓ અને વિગતો શ્રી જયસુખભાઈના પુસ્તકમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ચાલો, સૌ સહિયારો પુરુષાર્થ કરીએ. કચ્છના નાના રણને મીઠા પાણીના વિશાળ સરોવરમાં પરિવર્તિત કરીએ. ગુજરાતની સહસ્ત્ર વર્ષોની તૃષ્ણા છીપાવીએ. આપણી ભાવિ પેઢીનું ભાવિ સુરક્ષિત કરીએ. એક સફળ ઉદ્યોગપતિ પોતાના હિસાબે અને જોખમે આ વિચારને મૂર્ત-સ્વરૂપ આપવા જહેમત કરે છે ત્યારે જયસુખભાઈને સહિયારો આપી કહીએ કે, 'સાથી હાથસે હાથ બટાના.' પાણીના સંકટથી ઘેરાયેલી સરકાર માટે તો આપણને અવસરમાં ફેરવવાનો મોકો છે. સરકારને આ પ્રોજેક્ટમાં આગળ ધપવા નમ્ર અનુરોધ !

Trustee-Secretary : Shree Somnath Trust | Trustee : Shree Bhagwat Vidyapeeth | Managing Trustee : Sadvichar Parivar | Chairman : B.M.Institute of Mental Health

B/1201, Bageshri Towers, Nr. Ramdevnagar Cross Road, ISRO Road, Satellite, AHMEDABAD-380 015
Phone : 079-26861415 • Mobile : +91-9824083969 • E-mail : pklaheri@gmail.com